

Ενιαία Ευρωπαϊκή Αγορά και Χωροταξική Αναδιάρθρωση της Ελληνικής Ανάπτυξης

Ν. ΚΟΜΝΗΝΟΣ*

Το άρθρο υποστηρίζει ότι οι μεγάλες προκλήσεις της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και της βιομηχανικής αναδιάρθρωσης καθοδηγούν τη χωροταξική ανασύσταση της ελληνικής ανάπτυξης. Η Ελλάδα εισέρχεται στην ενιαία ευρωπαϊκή αγορά με μια σειρά διαφορετικών περιφερειακών παραγωγικών συστημάτων και με κύρια αιχμή το νέο βιομηχανικό χώρο της Β. Ελλάδος. Αποτελεί πρώτη προτεραιότητα της χωροταξικής πολιτικής¹ η ενδυνάμωση των επιμέρους περιφερειακών παραγωγικών συστημάτων με υποδομές και θεσμούς τεχνολογικής αναβάθμισης και προπάντων με πολιτικές ενίσχυσης της αποκέντρωσης και της αυτοοργάνωσης τους.

1. Η απόκλιση των περιφερειών του Ευρωπαϊκού νότου

Στην δεκαετία του 1980, στις περιοχές στόχου 1 της Ευρωπαϊκής Ένωσης² οι τάσεις απόκλισης υπερτερούν των τάσεων σύγκλισης (βλ πίν. 1). Ο ρυθμός δελτίωσης του ΑΕΠ υπολείπεται του μέσου όρου της Ένωσης και των πιο αναπτυγμένων περιοχών της, ενώ αντίθετα στο θέμα της ανεργίας οι περιοχές στόχου 1 παρουσιάζουν καλύτερες επιδόσεις. Όπως θα ανέμενε κανείς οι καταστρεφτικές επιπτώσεις της αποβιομηχάνισης στην απασχόληση είναι πιο περιορισμένες στις λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές της Ένωσης.

Αποψη της Γενικής Διεύθυνσης Περιφερειακής Πολιτικής της Ένωσης είναι ότι οι παραπάνω διαφορές σε ποσοστά ανάπτυξης και ανεργίας αντικατοπτρίζουν τις διαπεριφερειακές διαφορές της ανταγωνιστικότητας, με την εμφάνιση χαμηλότερης παραγωγικότητας στις περιφέρειες στόχου 1, που έχει ως αποτέλεσμα χαμηλότερα εισοδήματα και χαμηλότερα ποσοστά θέσεων απασχόλησης (CEC 1991).

* Νίκος Κομνηνός, Αναπληρωτής Καθηγητής, Τομέας Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Πίνακας Ι: Μεταβολή ανεργίας και ΑΕΠ σε περιοχές στόχου 1 της Ευρωπαϊκής Ένωσης

	Ποσοστό ανεργίας (μεταβολή % 1985-90)	ΑΕΠ (μεταβολή % 1983-88)
Ελλάδα	- 0,3	- 1,9
Ισπανία	- 4,4	2,7
• Γαλιθία	- 1,3	2,2
• Αστούρια	- 1,7	0,9
• Καστίλη & Λεόν	- 3,2	0,5
• Καστίλα λα Μάνσα	- 4,3	3,2
• Εξτρεμαδούρα	- 3,1	5,6
• Βαλεναύνα	- 7,1	6,8
• Ανδαλουσία	- 5,2	2,0
• Μάρσα	- 5,5	- 0,3
• Κευτα & Μελίτα	μδ	4,4
• Κανάρια	- 5,2	8,1
Γαλλία	μδ	- 1,3
• Κορσική	- 2,0	- 5,2
• Ντομ	μδ	0,0
Ιρλανδία	- 1,7	0,3
Ιταλία	6,0	0,3
• Καμπανία	6,9	- 1,4
• Αμπρούτζι	2,1	- 3,3
• Μόλιση	3,8	4,8
• Πούργλια	4,1	0,8
• Βασιλικάτα	12,2	- 1,2
• Καλαβρία	8,3	- 2,7
• Σικελία	8,1	- 1,4
• Σαρδηνία	- 0,2	- 1,0
Πορτογαλλία	- 3,5	- 0,6
Μ. Βρετανία		
• Ιρλανδία	- 2,1	1,1
Μ.Ο. περιοχών στόχου 1	- 0,3	- 1,0
Μ.Ο. λοιπών περιοχών	- 2,9	0,1
Μ.Ο. Ευρώπης 12	- 2,4	0,0

Πηγή: CEC 1990

Στο πνεύμα αυτό ανατέθηκε από την Επιτροπή μία έρευνα (IFO 1989) για την κατανόηση των συντελεστών που διαμορφώνουν την ανταγωνιστικότητα μιας περιφέρειας. Η έρευνα κάλυψε 9.000 επιχειρήσεις που έχουν την έδρα τους σε περιφέρειες στόχου 1 και στόχου 2, καθώς και επιχειρήσεις σε ευημερούσες περιφέρειες³. Η έρευνα έγινε με ερωτηματολόγιο που περιείχε 37 καθοριστικούς παράγοντες της ανταγωνιστικότητας και ζητήθηκε από τους διευθυντές των επιχειρήσεων να εντοπίσουν τους τρεις σημαντικότερους εξ αυτών.

Η έρευνα έδειξε ότι οι σημαντικότεροι παράγοντες που επηρεάζουν την ανταγωνιστικότητα των λιγότερο αναπτυγμένων περιοχών της Ένωσης και πρέπει να βελτιωθούν είναι:

- (1) Η χρηματοδότηση: η έλλειψη πιστώσεων, το υψηλότερο κόστος του χρήματος και οι αδυναμίες των χρηματοπιστωτικών αγορών, η ακατάλληλη διαχείριση της δανειοδότησης των μικρομεσαίων επιχειρήσεων (ΜΜΕ) περιορίζουν τη χρηματοδότηση των ιδιωτικών επενδύσεων. Οι λύσεις που προτείνονται αφορούν καινοτομίες στα εγγυητικά σχήματα χρηματοδότησης των ΜΜΕ, βελτίωση της λειτουργίας των περιφερειακών αναπτυξιακών ενισχύσεων, παρέμβαση επιχειρηματικών συμβούλων και υπηρεσιών πληροφόρησης.
- (2) Οι παράγοντες του κόστους εργασίας: αφορούν την αύξηση της προσφοράς εξειδικευμένης εργασίας, τη μείωση των εργασιακών δαπανών, την απορύθμιση της αγοράς εργασίας. Οι λύσεις περιγράφονται αναλυτικά στο Λευκό Βιβλίο, με τη μείωση του εργοδοτικών δαπανών, την αύξηση της ευελιξίας της εργασίας, τη μείωση του χρόνου εργασίας, τη μετακίνηση εργασίας προς τον τριτογενή τομέα.
- (3) Η υποδομή. Οι ανάγκες σε υποδομή διαφέρουν από περιοχή σε περιοχή. Προέχουν τα δίκτυα μεταφορών στην Ιρλανδία, οι υποδομές ενέργειας στην Πορτογαλία και Ιρλανδία, οι βιομηχανικές υποδομές στην Ιταλία, και οι τηλεπικοινωνίες στην Ελλάδα. Ακόμη η έρευνα έφερε στην επιφάνεια τον πολύ σημαντικό ρόλο των υποδομών έρευνας και τεχνολογίας, των τοπικών υπηρεσιών και των επιχειρηματικών υπηρεσιών, που συνήθως σπανίζουν στις λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές της Ένωσης.

Όπως σημειώνει η 4η περιοδική έκθεση της Επιτροπής της Ε.Ε. για την κοινωνικο-οικονομική κατάσταση των περιφερειών της Κοινότητας, η συγκέντρωση των δραστηριοτήτων έρευνας και ανάπτυξης στις κεντρικές περιφέρειες της Κοινότητας αποτελεί το κύριο λόγο της εμμονής των περιφερειακών ανισοτήτων στο εισόδημα και στην παραγωγικότητα (CEC 1991, σελ 37). Οι περιοχές με αναπτυξιακή καθυστέρηση απασχολούν πολύ μικρότερα ποσοστά του εργατικού δυναμικού τους στην έρευνα και ανάπτυξη, και δαπανούν μικρότερα ποσοστά του ΑΕΠ για το σκοπό αυτό. Από την άλλη μεριά, η παραγωγή νέων προϊόντων και η εισαγωγή προηγμένων διαδικασιών παραγωγής αποτελεί θετική συνθήκη για την απασχόληση. Η βελτίωση επομένως της καινοτομίας των ΜΜΕ είναι ιδιαίτερης σημασίας δεδομένου ότι βοηθούν όχι μόνο την ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων, αλλά και την αύξηση της απασχόλησης στην περιοχή ένταξής τους.

Η εικόνα που δίνουν οι μεγάλες περιφέρειες του στόχου 1 της νότιας

Ευρώπης δεν είναι ομοιογενής στο εσωτερικό τους. Αντίθετα, ένα μωσαϊκό άνισης ανάπτυξης, ύψους και δυναμισμού χαρακτηρίζει τα τοπικά παραγωγικά συστήματα που συγκροτούν τις μεγάλες περιφέρειες. Κατά περιοχή επικρατούν διαφορετικές δυναμικές στο ΑΕΠ και στην ανεργία, ενώ συνήθως η ανάπτυξη εντοπίζεται στους νέους βιομηχανικούς χώρους που στηρίζονται σε μορφές ευέλικτης παραγωγής, στα δίκτυα συνεργασίας, και στην εισαγωγή καινοτομιών στα προϊόντα και στις διαδικασίες παραγωγής.

2. Η ελληνική ανάπτυξη στη δεκαετία του 1980

Η δεκαετία του 1980 τεκμηριώνει επίσης την κρίση της ελληνικής ανάπτυξης, καθώς οι μετά το 1973 αρνητικές τάσεις πήραν οριστική μορφή. Οι εξελίξεις ήταν δυσμενείς στα πιο βασικά μεγέθη: στο ΑΕΠ, στις επενδύσεις πάγιου κεφαλαίου, στην κλαδική δομή της βιομηχανίας, στην απασχόληση, στην παραγωγικότητα, στον πληθωρισμό, στο έλλειμμα και στα δημόσια οικονομικά (βλ. Επιλογή 1992 & 1994, Βαϊτσός και Γιαννίτσης 1987, Ιωακείμογλου και Μηλιός 1989, Η Ελληνική οικονομία σε αριθμούς 1987 & 1992). Ο πίνακας 2 απεικονίζει τις εξελίξεις ορισμένων βασικών μεγεθών της ελληνικής ανάπτυξης της περιόδου 1981-90, καθώς και τους μέσους όρους της πενταετίας 1976-80 και της δεκαετίας 1981-90. Από τις χρονικές σειρές και τη συναφή βιβλιογραφία συνάγεται μια σειρά διαπιστώσεων.

Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν. Ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής του ΑΕΠ μειώνεται συνεχώς. Δεν είναι μόνο η μείωση του ρυθμού ανάπτυξης που έχει σημασία. Η αποβιομηχάνιση άλλαξε τη συμβολή των τριών τομέων στο ΑΕΠ. Στη δεκαετία του 1980, η μεταποίηση συμβάλλει στο ΑΕΠ λιγότερο απ'ότι συνέβαλε στη δεκαετία του 1970 (17,9% έναντι 19,5%). Μέσα σε δύο δεκαετίες, από ρυθμούς ανάπτυξης που χαρακτηρίζουν τις νέες βιομηχανικές χώρες, η επίσημη οικονομία άγγιξε στο χαμηλότερο δυνατό σημείο.

Επενδύσεις. Οι ίδιες πτωτικές τάσεις χαρακτηρίζουν τις επενδύσεις πάγιου κεφαλαίου. Η μέση ετήσια μεταβολή της δεκαετίας 1981-90 ήταν μόλις 0,1%. Το έτος 1973 υπήρξε καμπή και για τις επενδύσεις. Στο έτος αυτό, η αναλογία των καθαρών επενδύσεων πάγιου κεφαλαίου στο καθαρό εισόδημα έφθασε στο υψηλότερο σημείο της μεταπολεμικής περιόδου (13%) και έκτοτε ακολουθεί μια φθίνουσα πορεία, μέχρι το 4% στην αρχή της δεκαετίας του 1980. Ο μέσος ετήσιος ρυθμός μεταβολής των επενδύσεων, από 9,3% στη δεκαετία του 1960, μειώθηκε σε 2,8% στη δεκαετία του 1970 και σε 0,1 στη δεκαετία του 1980. Μετά το 1974, οι ρυθμοί μεταβολής των επενδύσεων πάγιου κεφαλαίου στη μεταποίηση

Πίνακας 2: Εξέλιξη χαρακτηριστικών δεικτών της ελληνικής ανάπτυξης (ετήσια μεταβολή %)

	ΜΟ											ΜΟ
	76-80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	81-90
ΑΕΠ	4,2	0,2	0,6	0,4	2,9	3,4	1,7	-0,7	4,5	3,6	-0,4	1,6
ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ												
παγίου κεφαλαίου		-7,5	-1,9	-1,3	-5,7	5,2	-6,3	-5,1	8,9	10,0	4,9	0,1
Ιδιωτικές	-3,9	-5,0	-7,1	-14,0	2,3	1,6	3,8	11,3	9,8	9,2	0,8	
Δημόσιες	0,1	6,9	13,4	10,1	10,1	-18,0	-22,0	2,9	10,7	-6,9	7,2	
ΑΝΕΡΓΙΑ	2,0	4,1	5,8	7,9	8,1	7,8	7,2	7,6	7,7	7,5	7,2	7,1
Μ.Ο. ΜΙΣΘΟΥ	9,2	1,7	0,8	-4,9	5,2	2,5	-11,0	-7,3	11,7	5,6	1,6	0,6
στη μεταποίηση												
ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑ	2,7	2,5	0,1	-0,1	1,8	1,0	-0,5	-0,8	-0,8	2,1	-1,1	0,4
στη βιομηχανία												
ΚΟΣΤΟΣ	4,6	-0,3	12,4	-0,7	5,6	-0,6	-9,7	-5,9	6,0	4,3	0,1	1,1
εργασίας στη												
βιομηχανία												
ΓΕΝΙΚΟΣ ΔΕΙΚΤΗΣ	16,4	24,5	20,9	20,2	18,5	19,3	23,0	16,4	13,5	13,7	20,4	19,0
τιμών καταναλωτή												
ΕΛΛΕΙΜΑ	-12,7	-9,3	-9,8	-10,2	-13,9	-11,4	-14,6	-16,4	-19,9	-20,5	-13,8	
κρατικού προϋπολογισμού												
ως % του ΑΕΠ												

Πηγή: Επιλογή 1992

είναι αρνητικοί (1974-1979: -1,1%, 1980-1985: -5,1%).

Βιομηχανική παραγωγή: Ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης της βιομηχανικής παραγωγής μειώθηκε από 10,1% (1961-70) σε 6,9% στη δεκαετία 1971-80 και σε 2,2% στη δεκαετία 1980-90. Στη δεκαετία του 1980, η ελληνική βιομηχανία "γλιστράει" σε πιο παραδοσιακές δραστηριότητες (Παννίτοσης 1985) και αυξάνει το βάρος των παραδοσιακών καταναλωτικών κλάδων (τρόφιμα, ποτά, καπνός, υφαντικά, ενδύματα, υποδήματα, μη μεταλλικά ορυκτά). Αυτοί οι κλάδοι στηρίζουν την ισχνή ανάπτυξη της δεκαετίας του 1980. Ο ετήσιος ρυθμός μεταβολής της παραγωγικότητας της εργασίας μειώθηκε σταδιακά στη δεκαετία του 1980, λογική συνέπεια του περιορισμού των επενδύσεων εκσυγχρονισμού και της απουσίας τεχνολογικής ανανέωσης. Μετά το 1986, η παραγωγικότητα στη βιομηχανία (προϊόν/ώρα) όχι μόνο δεν αυξήθηκε αλλά μειώθηκε με σταθερούς ρυθμούς. Το κόστος εργασίας στη βιομηχανία αυξήθηκε γρηγορότερα από την παραγωγικότητα, με μέσο ετήσιο ρυθμό 1,1%. Ο μεγάλος αριθμός των προβληματικών επιχειρήσεων και των ανέργων εικονογραφούν τη στασιμικά διαπιστωμένη φθίνουσα πορεία της αποδοτικότητας και συσσώρευσης του κεφαλαίου στη μεταποίηση.

Σωστά πιστεύω έχει τονιστεί ότι η ιδιαιτερότητα της ελληνικής εκβιομηχάνισης βρίσκεται στην περιορισμένη ανάπτυξη των τεχνολογικών μεθόδων εργασίας. Σ' αυτό συνέβαλε η περιθωριακή θέση των τεχνολογικών κλάδων (κατασκευή μηχανών και εργαλείων), η μη υιοθέτηση τέτοιων μεθόδων στο σύνολο των κλάδων και τα μικρά μεγέθη των επιχειρήσεων που δεν έκαναν δυνατή τη δημιουργία συνθηκών μαζικής παραγωγής (Λινάρδος-Ρυλμόν Π. 1988). Εντούτοις, η κρίση της ελληνικής βιομηχανίας δεν μπορεί να αποδοθεί στις ακαμψίες της τεχνολογικής/ φορτωτικής οργάνωσης της εργασίας, για τον απλό λόγο της περιορισμένης έκτασης των μεθόδων αυτών στις ελληνικές επιχειρήσεις. Πιο πειστικές παρουσιάζονται οι ερμηνείες που αποδίδουν την κρίση στην αποδιάθρωση ενός συνολικότερου συστήματος ισορροπιών και κοινωνικών συμμαχιών (βλ. Ρυλμόν 1992: 107-120).

Αμοιβή εργασίας - διανομή εισοδήματος. Μετά το 1974, που αποτελεί ορόσημο για την ελληνική και διεθνή κρίση, στη διαχείριση της αμοιβής εργασίας ασκήθηκαν τρεις διαφορετικές πολιτικές (Ρυλμόν 1988 και 1992). Στην πρώτη περίοδο (1974-80), οι αμοιβές εργασίας αυξήθηκαν γρηγορότερα από το ΑΕΠ με αποτέλεσμα να αυξηθεί το μερίδιό τους στο ΑΕΠ από 34,1% σε 42,4%. Στην αρχή της δεκαετίας του 1980, εφαρμόστηκε μία εισοδηματική πολιτική που επεδίωξε την εσωτερική αναδιανομή των εισοδημάτων, με την ενίσχυση των κατωτέρων εισοδημάτων και τη συγκράτηση του συνολικού όγκου των αμοιβών εργασίας. Οι αμοιβές αυξήθηκαν με το ρυθμό του ΑΕΠ. Μετά το 1985 αρχίζει η περίοδος των "σταθεροποιητικών προγραμμάτων" που συμπιέζουν την αύξηση των αμοιβών εργασίας κάτω από τους ρυθμούς του ΑΕΠ. Έτσι στη δεκαετία του 1980, ο μέσος μισθός στη μεταποίηση και το κόστος εργασίας στη μεγάλη βιομηχανία αυξήθηκαν ελάχιστα (0,4% και 0,6% ετήσια) χαμηλότερα από το μέσο ρυθμό αύξησης του ΑΕΠ της μεταποίησης (2,2%). Αυτό αποτελεί αντιστροφή των τάσεων που είχαν διαμορφωθεί μετά το 1974, που το κόστος εργασίας αυξανόταν γρηγορότερα από την προστιθέμενη αξία της βιομηχανικής παραγωγής. Η επαναφορά στη σχέση αμοιβών εργασίας/ΑΕΠ μεταποίησης της περιόδου της ταχύρυθμης οικονομικής ανάπτυξης ήταν αποτέλεσμα των "σταθεροποιητικών" πολιτικών και της εντατικής αναδιανομής του εισοδήματος που ασκήθηκαν μετά το 1985. Η αναδιανομή εξέθρεψε προσδοκίες ανάπτυξης, αλλά ανάκαμψη δεν επήλθε.

Καθεστώς ουσωόρευσης και ανάπτυξης. Συνθετικά, από το 1974 συνεχίζεται η πτωτική πορεία της αποδοτικότητας του κεφαλαίου στην ελληνική μεταποίηση (βλ. Ιωακείμογλου Η. και Μηλιός Ι. 1988: 42) και η κρίση της ελληνικής βιομηχανίας συμπαρασύρει όλο της οικοδόμημα

της μεταπολεμικής ανάπτυξης. Η βιομηχανία, με την ατελή ανάπτυξη της οργάνωσης εργασίας και των οικονομικών κλίμακας, στρέφεται προς παραδοσιακούς κλάδους και ο ρυθμός ανάπτυξης της αγγίζει το μηδέν. Οι επενδύσεις, ως ποσοστό του ΑΕΠ, μειώνονται συνεχώς και ο ετήσιος ρυθμός αύξησης τους είναι κοντά στο μηδέν. Το κόστος του χρήματος είναι πολύ υψηλό και η συγκυρία Αμεσων Διεθνών Επενδύσεων αρνητική, καθώς τα διεθνή κεφάλαια στρέφονται προς τις πιο αναπτυγμένες χώρες. Οι αμοιβές εργασίας συρρικνώνονται και η εσωτερική αγορά παραμένει περιορισμένη, με μέσο ρυθμό μεγέθυνσης λίγο μεγαλύτερο από αυτόν του ΑΕΠ. Στις ευρωπαϊκές αγορές η ζήτηση περιορίστηκε μετά το 1974, καταρχή λόγω της περιοριστικής αντιπληθωριστικής πολιτικής που ακολούθησαν οι κυβερνήσεις και στη συνέχεια λόγω της αναδιάρθρωσης των επιχειρήσεων έναντι στην κρίση. Από την άλλη πλευρά, η Ιαπωνία και οι νέες βιομηχανικές χώρες της ΝΑ Ασίας εισέβαλαν δυναμικά στη διεθνή αγορά, κερδίζουν νέες αγορές, και αντικαθιστούν τα παραδοσιακά προϊόντα κατανάλωσης με νέα προϊόντα υψηλής τεχνολογίας.

Ο συνδυασμός των παραπάνω συνθηκών επενδύσεων, προσφοράς και ζήτησης ορίζει το τέλος των μεταπολεμικών ευνοϊκών συνθηκών συσσώρευσης και ανάπτυξης (βλ. Βεργόπουλος 1991, Αλογοσκούφης 1992). Το μεταπολεμικό καθεστώς συσσώρευσης και ανάπτυξης, που βασίστηκε στο χαμηλό κόστος εργασίας, στον προστατευτισμό, στην συνδεδεμένη με το βιομηχανικό κέντρο ανάπτυξη, δεν μπορεί πλέον να λειτουργήσει. Είναι ενδεικτικό ότι παρά τις εντατικές πολιτικές αναδιανομής του εισοδήματος μετά το 1985 και την αύξηση των κερδών των επιχειρήσεων δεν έχει ξεκινήσει μία νέα περίοδος επενδύσεων και ανάπτυξης. Οι βιομηχανικές επιχειρήσεις παρουσιάζουν κέρδη αλλά η συνολική βιομηχανική παραγωγή παραμένει στάσιμη. Η ελληνική κρίση είναι κρίση υπερσυσκόρευσης παρά κερδοφορίας. Είναι λίγοι οι νέοι τομείς που μπορούν να εξασφαλίσουν ικανοποιητική απόδοση στις επενδύσεις, ενώ υπάρχουν σημαντικές αντιστάσεις στην ανάπτυξη νέων βιομηχανικών κλάδων. Τα κεφάλαια στρέφονται αναγκαστικά σε άλλους τομείς, στη γη, στα κτίσματα, στη κερδοσκοπία στο χρηματιστήριο.

3. Χωροταξία και γεωγραφία της ελληνικής ανάπτυξης

Σημαντικές μεταβολές χαρακτηρίζουν τη γεωγραφία της ελληνικής στασιμότητας. Εισάγονται από την αποκέντρωση της ανάπτυξης, το δυναμικό μωσαϊκό της αποβιομηχάνισης-νεοκβιομηχάνισης, και τη συγκρότηση ενός νέου βιομηχανικού χώρου στη Βόρεια Ελλάδα.

Η αποκέντρωση του αναπτυξιακού δυναμισμού

Η αποκέντρωση του πληθυσμού και των οικονομικών δραστηριοτήτων είναι μια πορεία που άρχισε από τη δεκαετία του 1970. Όπως εύστοχα σημειώνουν οι Ν. Βαίου και Κ. Χατζημιχάλης (1987), η περίοδος 1970-73 είναι σημείο καμπής για τη διαμόρφωση ορισμένων *ενδιάμεσων περιφερειών και πόλεων*, που παρουσιάζουν ρυθμούς ανάπτυξης υψηλότερους του εθνικού μέσου όρου στην αύξηση του ΑΕΠ, στην παραγωγικότητα και στην κατανάλωση. Ο χαρακτήρας αυτής της αποκέντρωσης δεν αντιστοιχεί στην αποκέντρωση που παρατηρείται σε άλλες Ευρωπαϊκές και νοτιο-ευρωπαϊκές χώρες, όπου η τμήματα μεγάλων επιχειρήσεων εγκαταστάθηκαν σε λιγότερο κεντρικές θέσεις και δημιουργήθηκαν εξαρτημένες παρατηρηματικές-μονάδες (*branch plants*), αλλά στηρίζεται στη δημιουργία νέων επιχειρήσεων και στον ενδογενή δυναμισμό των παραδοσιακών βιομηχανικών κλάδων, των εντατικών αγροτικών εκμεταλλεύσεων και του τουρισμού.

Στη δεκαετία 1981-90, το φαινόμενο αυτό υπήρξε εξαιρετικά δυναμικό⁴, ευμετάβλητο, και συνδέθηκε μ' ένα ασταθές μωσαϊκό ανάπτυξης και ύφεσης. Τα ποσοτικά στοιχεία της δυναμικής του ΑΕΠ παρουσιάζουν ένα πολλαπλό κατακερματισμό του ελληνικού χώρου: σε δυναμικές περιφέρειες του βορρά, σε δυναμικές περιφέρειες των ελληνικών νησιών του Αιγαίου και Ιονίου, και σε στάσιμες περιφέρειες στη κεντρική και νότιο Ελλάδα, (βλ πίνακα 3).

Πίνακας 3: Μέσοι ρυθμοί μεταβολής ΑΕΠ κατά περιφέρεια (%)

	1971-80	1981-90	1991-96*
Ανατολική Μακεδονία & Θράκη	6,4	3,3	6,4
Δυτική Μακεδονία	5,1	3,1	4,1
Κεντρική Μακεδονία	4,4	2,3	3,0
Νότιο Αιγαίο	6,3	4,7	5,7
Κρήτη	4,7	3,7	3,7
Νησιά Ιονίου	4,6	2,6	3,6
Ηπειρος	5,5	2,0	3,1
Βόρειο Αιγαίο	2,9	1,6	2,2
Θεσσαλία	5,4	1,4	3,9
Νομός Αττικής	3,1	1,4	2,3
Δυτική Ελλάδα	4,1	1,2	2,9
Στερεά Ελλάδα	5,0	0,9	2,4
Πελοπόννησος	5,0	0,8	3,1
Σύνολο χώρας	4,1	1,8	3,1

* Εκτιμήσεις για ρυθμούς μεταβολής που ακολουθούν τις τάσεις της περιόδου 1981-90
Πηγή: ΕΠΙΛΟΓΗ, 1994

Παράλληλα, η πιο αναπτυγμένη περιοχή της χώρας χάνει συνεχώς σε δυναμισμό. Ο νομός Αττικής υπολείπεται των εθνικών ρυθμών αύξησης του ΑΕΠ σ' όλη την περίοδο μετά το 1970 και η συμμετοχή της στο ΑΕΠ της χώρας μειώνεται. Η αποδιομηχάνιση χαρακτηρίζει σταθερά την Περιφέρεια Πρωτεύουσας μετά το 1978, ενώ η τελευταία απογραφή του 1991 δείχνει ότι έχει αντιστραφεί το ρεύμα της εσωτερικής μετανάστευσης και η ταχεία αύξηση του πληθυσμού.

Η γεωγραφία της αποδιομηχάνισης - νεοεκδιομηχάνισης

Η γενικευμένη εικόνα που δίνουν τα συνολικά μεγέθη της βιομηχανικής δραστηριότητας αποκρύπτει τις σημαντικές γεωγραφικές μεταβολές στην ύφεση και ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας. Η μικρή αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής στη δεκαετία του 1980 δεν κατανέμεται ομοιόμορφα στους νομούς της χώρας. Αντίθετα προσβάλλουν ισχυρές τοπικές διαφοροποιήσεις στις επιδόσεις της βιομηχανίας.

Πίνακας 4: Νομοί σε αποδιομηχάνιση και νεοεκδιομηχάνιση (μεταβολή +/- 10% της βιομηχανικής απασχόλησης 1984-88)

Βιομηχ. απασχόληση	1984	1988	Μεταβολή (%)
Ν. Εύβοιας	17.011	14.983	- 11,92
Ν. Φωκίδος	1.405	1.125	- 19,92
Ν. Μαγνησίας	16.829	14.612	- 13,57
Ν. Κατοριάς	10.389	8.748	- 15,79
Ν. Φλωρίνης	1.402	1.208	- 13,83
Ν. Δωδεκανήσου	5.154	4.478	- 13,11
Ν. Λέσβου	4.090	3.392	- 17,06
Ν. Σάμου	1.507	1.245	- 17,38
Ν. Χίου	1.756	1.544	- 12,07
Ν. Χανίων	7.144	4.868	- 31,85
Ν. Τρικάλων	5.092	5.633	+ 10,62
Ν. Δράμας	6.993	8.673	+ 24,02
Ν. Θεσσαλονίκης	97.702	106.919	+ 10,00
Ν. Καβάλας	9.823	11.279	+ 14,82
Ν. Κιλκίς	5.348	6.002	+ 12,28
Ν. Κοζάνης	7.613	8.821	+ 15,86
Ν. Πέλλης	9.164	11.505	+ 25,54
Ν. Πιερίας	4.980	6.050	+ 21,48
Ν. Χαλκιδικής	2.476	2.759	+ 11,42
Ν. Σάνθης	6.346	6.949	+ 10,00
Ν. Ρεθύμνης	1.897	2.313	+ 21,92
Σύνολο χώρας	698.646	706.203	+ 1,08

Οι διαφοροποιήσεις αυτές εμφανίζονται με δύο αντίρροπες τάσεις: *αποδιομηχάνισης* και *νεοεκδιομηχάνισης*. Υπάρχει καταρχήν ένα σύνολο νομών της χώρας που σε τέσσερα χρόνια (1984-88) χάνει το 10-30% των θέσεων εργασίας στη βιομηχανία, ενώ στην ίδια περίοδο ένα άλλο σύνολο νομών κερδίζει 10-25% νέες θέσεις εργασίας (βλ. πίνακα 4)⁵.

Για την αποδιομηχάνιση και τα αίτια της έχει αναπτυχθεί εκτεταμένος διάλογος και βιβλιογραφία (βλ. Kratke 1992, Lash & Utty 1987, Offe 1985, Piore & Sabel 1984, Rothwell 1982). Προκύπτει ως αποτέλεσμα της γενικότερης τεχνολογικής αναδιάρταξης της παραγωγής, με την άνοδο της αυτοματοποίησης, των δικτύων επιχειρηματικής συνεργασίας, των νέων προϊόντων, με την ευελιξία στην αγορά εργασίας⁶. Στην άνοση όμως γεωγραφία της αποδιομηχάνισης καθοριστικά στοιχεία υπήρξαν το τοπικό περιβάλλον και οι διαμορφωμένες βιομηχανικές σχέσεις. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της *Pirelli* στην Πάτρα, όπου ένα πρόγραμμα παραγωγικής αναβάθμισης απέτυχε εξαιτίας της ακαμψίας των τοπικών συνδικάτων. Μετά την αποτυχία των διαπραγματεύσεων του σωματείου με τη διοίκηση της εταιρείας, ξεκίνησαν απεργιακές κινητοποιήσεις, με οικονομικά κυρίως αιτήματα, πολλά εκ των οποίων αρνήθηκε να ικανοποιήσει η εταιρεία. Αυτή προέβαλε την υπόσχεση επενδύσεων 2 δισ. δρχ. για τον εκσυγχρονισμό του εργοστασίου, την εγγύηση της απασχόλησης και ζήτησε δύο χρόνια ηρεμίας και ήπιου εργασιακού κλίματος για να δγει η επιχείρηση από την καταστροφική της πορεία. Όπως έγραφε ο Τύπος, οι διαπραγματεύσεις υπονομεύθηκαν από τοπικά συνδικάτα και μικροομάδες, ο πρόεδρος της *Pirelli* απογοητεύθηκε από τις εξωπραγματικές αξιώσεις των συνδικαλιστών, και το εργοστάσιο της Πιρέλι έκλεισε μετά από 30 χρόνια λειτουργίας στην Ελλάδα. Τότε μόνο οι εργαζόμενοι αγνόησαν το σωματείο τους, που τους οδήγησε στην ανεργία, και ζήτησαν εκ νέου μια εξωτερική παρέμβαση. Οι τοπικές σχέσεις εξουσίας, οι διαμορφωμένες συμπεριφορές και συνδικαλιστικές επιρροές δεν επέτρεψαν την αναβάθμιση μιας παραρτηματικής βιομηχανικής μονάδας. Αντίθετα, μετέτρεψαν τις πιέσεις της αγοράς για εκσυγχρονισμό σε απόφαση μετεγκατάστασης του εργοστασίου.

Υπάρχει μια ευρύτερη διασύνδεση της μείωσης των θέσεων εργασίας με την ύφεση της τοπικής οικονομίας. Δύο χαρακτηριστικές εικόνες αποδιομηχάνισης, που αλεικονίζουν τη σχέση αυτή, παρουσιάζονται σε σχετικό ρεπορτάζ της εφημερίδας *ΤΟ ΒΗΜΑ*, με τίτλο *η βιομηχανία δεν μένει πια εδώ* (13 Οκτωβρίου 1991):

Μοιράζουν λαϊκό σουσίτιο στο άλλοτε κραταιό Λαύριο ...Σ' ένα σύνολο 3.000 εργαζομένων οι 2.400 σήμερα είναι άνεργοι και, το

κυριότερο δεν υπάρχει καμιά προοπτική απασχόλησης τους. Οι 2.400 άνεργοι είναι η μία όψη της καταστροφής, καθώς εκατοντάδες άλλοι επαγγελματίες της πόλης υφίστανται τις συνέπειες από την έλλειψη εισοδημάτων. Τα περίπου 5 δια. δραχμές το χρόνο που εισέπρατταν οι σημερινοί άνεργοι έδιναν ζωή στην τοπική οικονομία. Οι μικροεπιχειρήσεις της περιοχής έχουν χάσει το 60% του τζίρου τους και πολλές από αυτές δεν άντεξαν και έβαλαν λουκέτο. Αλυσιδωτές λοιπόν οι συνέπειες της αποδιομηχάνισης μιας ολόκληρης πόλης, που σε λίγο θα σβήσει από το χάρτη, όπως με σαρκασμό λέει ένας εργάτης από το "Αιγαίον".

Τα δέκα νεκρά κύτταρα της βιομηχανικής Εύβοιας. Στα πρόθυρα μιας ασυνήθιστης κοινωνικής αναταραχής βρίσκεται η Εύβοια, που αυτό το διάστημα αναμένει το κλείσιμο της δέκατης μεγάλης βιομηχανίας της. Στο σύντομο οδοιπορικό μας στην πανέμορφη αυτή περιοχή, γίναμε μάρτυρες της τρομακτικής αποδιομηχάνισης του νομού και της συνακόλουθης απογοήτευσης και απόγνωσης των κατοίκων... Τα αλλεπάλληλα χτυπήματα που δέχεται το βιομηχανικό δυναμικό της περιοχής γυρνούν το νομό σε μορφές βιομηχανικής οργάνωσης περασμένων δεκαετιών, καταφέροντας ταυτόχρονα ένα ισχυρότατο πλήγμα στην εθνική οικονομία.

Η νεο-εκβιομηχάνιση αντίθετα, όπως δείχνει ο ίδιος πίνακας 4, οδήγησε σε σημαντική αύξηση της απασχόλησης πολλών νομών της Βόρειας Ελλάδος, όπου σταδιακά συγκροτήθηκε ένας νέος βιομηχανικός χώρος (βλ. Ανδρικοπούλου 1990). Από υπολογισμούς δεικτών απόκλισης-συμμετοχής των νομών της χώρας, που παρουσιάζονται στο βιβλίο του Γ. Κανκαλά *Περιφερειακή Οργάνωση και Χωρική Ολοκλήρωση*, προκύπτει ότι ο δυναμισμός των παραπάνω νομών είχε ήδη παρουσιαστεί στην περίοδο 1969-87, ενώ εντάθηκε στη δεκαετία του 1980. Ο Κανκαλάς υποστηρίζει ότι η συνεκτίμηση των συντελεστών αναλογικής και διαφορικής απόκλισης επιτρέπει το συμπέρασμα ότι ο δυναμισμός ορισμένων νομών οφείλεται στη μεταβολή της χωροθετικής συμπεριφοράς των βιομηχανικών κλάδων, που εγκαταλείπουν ορισμένες περιοχές, ιδιαίτερα την π. Πρωτεύουσας, και εγκαθίστανται σε άλλες κεντρικές περιοχές (1992: 91-92).

Ο νέος βιομηχανικός χώρος⁷ της Βόρειας Ελλάδας

Τα στατιστικά στοιχεία δείχνουν ότι στους νομούς Θεσσαλονίκης, Δράμας, Καβάλας, Κιλκίς, Πέλλης, Πιερίας, Χαλκιδικής, Ξάνθης, Ροδόπης αναπτύσσεται ένα εξαιρετικά δυναμικό βιομηχανικό σύμπλεγμα, ο δυναμισμός του οποίου αποκρύπτεται όταν τα απογραφικά δεδομένα παρουσιάζονται κατά περιφέρεια και όχι κατά νομό.

Ο δυναμισμός οφείλεται σε μια νέα εκβιομηχάνιση, που πιστοποιείται από τους ρυθμούς αύξησης της απασχόλησης, τους ρυθμούς δημιουργίας νέων επιχειρήσεων, και τις επίκαιρες μορφές οργάνωσης της παραγωγής. Η νέα εκβιομηχάνιση στους παραπάνω νομούς ακολούθησε το ρυθμό των αγορών της Ευρώπης. Αποτελεί μία από τις σημαντικότερες μεταβολές της μεταποίησης στη σύγχρονη Ελλάδα, καθώς προσφέρει ένα παράθυρο ένταξης της χώρας στην παγκόσμια αγορά των βιομηχανικών προϊόντων. Σε μία πρόσφατη έρευνα, που διήρκεσε 3 χρόνια, μελετήσαμε το νέο βιομηχανικό σύμπλεγμα της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης⁸, τα χαρακτηριστικά του οποίου, σε μεγάλο βαθμό, ισχύουν για το σύνολο της νέας εκβιομηχάνισης στη Βόρειο Ελλάδα.

Το βιομηχανικό αυτό σύμπλεγμα συγκροτείται από νέες κυρίως επιχειρήσεις σε παραδοσιακούς βιομηχανικούς κλάδους, τροφίμων, υφαντουργίας, ένδυσης και υπόδησης, ξύλου και επίπλων. Οι περισσότερες από τις επιχειρήσεις ιδρύθηκαν μετά το 1971 (68.3%), αποτελούνται από μία μόνο μονάδα (78,8%) και δεν έχουν δευτερεύουσα δραστηριότητα (69.5%). Το 96.3% των επιχειρήσεων δεν είναι θυγατρικές άλλων και το 91.5% δεν έχουν θυγατρικές. Οι επιχειρήσεις ανήκουν στον ιδιωτικό τομέα (92.8%), ενώ ο δημόσιος τομέας έχει συμμετοχή σε 7.2% των μονάδων. Δύο είναι τα κύρια τμήματα των επιχειρήσεων: της παραγωγής και της διοίκησης. Τμήματα marketing υπάρχουν σε αρκετές επιχειρήσεις (43.9%), αλλά τμήματα R&D μόνο σε 19.5% εξ αυτών. Η πρόσφατη οικονομική επίδοση των επιχειρήσεων είναι θετική: μεταξύ 1987-91 τα κέρδη αυξήθηκαν σε 53.7% επιχειρήσεις, ο κύκλος εργασιών σε 68.3%, και οι επενδύσεις σε 59.8% μονάδες. Η ανάλυση των ισολογισμών δείχνει ότι τα χρέη γενικά είναι χαμηλά και το ακαθάριστο ετήσιο εισόδημα διακυμαίνεται μεταξύ 40% και 600% του πάγιου κεφαλαίου.

Η δυναμικότητα των επιχειρήσεων εντοπίζεται στον τομέα της παραγωγής, ο οποίος συγκεντρώνει το μεγαλύτερο μέρος των επενδύσεων. Εντούτοις, οι επιχειρήσεις αρχίζουν να ενδιαφέρονται και για θέματα marketing και, δευτερευόντως, έρευνας. Η παραγωγή έχει χαρακτηριστικά Τεϊλορισμού, η χρήση αυτοματοποίησης περιορίζεται στο 26.8% των επιχειρήσεων και η χρήση υπολογιστών στο 20.7%. Περισσότερο διαδεδομένος είναι ο ποιοτικός έλεγχος που εφαρμόζεται στις περισσότερες μονάδες (82.3%). Οι άμεσες προοπτικές αναδιοργάνωσης της παραγωγής εντοπίζονται στην πιο εκτεταμένη χρήση αυτοματοποίησης παρά στην αναβάθμιση των ειδικεύσεων του προσωπικού. Γενικά, οι υψηλές ειδικεύσεις σπανίζουν και αυτό αποτελεί σημαντικό εμπόδιο για την ανάπτυξη των επιχειρήσεων και της περιοχής.

Τα προϊόντα που παράγονται είναι τυποποιημένα, δεν παράγονται

κατόπιν ειδικής παραγγελίας, και η πλειονότητα των επιχειρήσεων παράγει 1-3 προϊόντα. Ο προσορισμός τους είναι για εξαγωγή. Εξάγουν σε Ευρωπαϊκές χώρες το 59.8% των επιχειρήσεων και στην Ευρωπαϊκή Ένωση το 45.1% εξ αυτών. Ο ανταγωνισμός, τόσο στην εσωτερική αγορά όσο και στις εξαγωγές είναι ισχυρός, και ως κύριο πλεονέκτημα των ανταγωνιστών δηλώνεται το χαμηλό κόστος εργασίας. Οι ανταγωνίστριες επιχειρήσεις βρίσκονται σε χώρες χαμηλού κόστους εργασίας, στον τρίτο κόσμο, στη νοτιο-ανατολική Ασία και στην ανατολική Ευρώπη. Οι στρατηγικές που αναμένεται να αναπτυχθούν στον τομέα του προϊόντος σχετίζονται με την καινοτομία, το marketing, τη διαφήμιση. Είναι σαφές ότι πραγματοποιείται μια σταδιακή στροφή σε αναβαθμισμένα και επώνυμα προϊόντα, και το ενδιαφέρον για την ποιότητα συμπληρώνει το μέχρι σήμερα κυρίαρχο προσανατολισμό στο χαμηλό κόστος παραγωγής.

Στις δια-επιχειρησιακές σχέσεις υπερτερούν σταθερές σχέσεις ανάμεσα σε παραγωγούς και προμηθευτές: 47.6% των μονάδων έχουν τους ίδιους προμηθευτές στην τελευταία πενταετία, ενώ άλλαξαν προμηθευτές σε 23.2% μονάδες. Οι περισσότεροι προμηθευτές βρίσκονται στην Ελλάδα (56.1%) και σε μικρότερο ποσοστό (19.5%) στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Οι προμηθευτές ανήκουν κατά σειρά στη βιομηχανία (74.4%), στο εμπόριο (51.2%), στον πρωτογενή τομέα. Οι σχέσεις υπεργολαβίας είναι αρκετά αναπτυγμένες: πολλές μονάδες (37.3%) αναλαμβάνουν υπεργολαβίες, ενώ μικρότερος αριθμός δίνει υπεργολαβίες (18.2%). Υπάρχουν λίγες περιπτώσεις εξαγορών και συγχωνεύσεων.

Στην απασχόληση, οι περισσότεροι από τους απασχολούμενους προέρχονται από τον ίδιο νομό (81.7%) όπου βρίσκεται η επιχείρηση. Η συμμετοχή σε συνδικάτα είναι περιορισμένη (25.6%) και μεγάλος αριθμός απασχολούμενων είχε ή έχει δεύτερη αγροτική απασχόληση. Η στρατηγική απασχόλησης που ακολουθούν οι επιχειρήσεις είναι αριθμητικής ευελιξίας, αύξησης δηλαδή ή μείωσης του αριθμού των απασχολούμενων ανάλογα με τις διακυμάνσεις της αγοράς.

Τα παραπάνω χαρακτηριστικά δηλώνουν ένα νέο βιομηχανικό σύμπλεγμα με χαρακτηριστικά περιφερειακού φορντισμού⁹: γραμμική παραγωγή, προϊόντα σειράς και τυποποιημένα, ανειδίκευτη εργασία, χαμηλό επίπεδο συνδικαλισμού, παραγωγή για εξαγωγές. Οι τάσεις εξέλιξης εντοπίζονται στην ίδια κατεύθυνση: σε λύσεις αριθμητικής ευελιξίας και χαμηλής ειδίκευσης της εργασίας, σε μορφές νεο-τεϊλορισμού και αύξησης του βαθμού αυτοματοποίησης, παρά στην ποιοτική αναβάθμιση της εργασίας, της οργάνωσης και της καινοτομίας των προϊόντων.

Κεντρικό σημείο στη συγκρότηση του νέου αυτού βιομηχανικού χώρου αποτέλεσαν οι επιχειρηματικές πρωτοβουλίες και ο ιδιωτικός τομέας. Η περιφερειακή θέση του παραγωγικού συστήματος δεν εμπόδισε τον ιδιωτικό τομέα να υιοθετήσει επιχειρηματικές στρατηγικές που αντιστοιχούν στις πιο ελίκαιρες κατευθύνσεις βιομηχανικής οργάνωσης που διαπιστώνονται στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Είναι ενδιαφέρον ότι ο δυναμικός κορμός του παραγωγικού συστήματος εντοπίζεται στις επιχειρήσεις μεσαίου μεγέθους (50-100 απασχολούμενοι). Οι μονάδες αυτές είναι οι πιο καινοτόμες, οι πιο διεθνοποιημένες, με μεγαλύτερη διαπλοκή στα τοπικά και διεθνή δίκτυα, οι πιο κερδοφόρες. Μ' αυτή την έννοια το νέο βιομηχανικό σύμπλεγμα της βορείου Ελλάδος διαφέρει ριζικά από παραγωγικά συστήματα "ευέλικτης εξειδίκευσης" που αναπτύχθηκαν σε περιοχές της Ιταλίας και Ισπανίας, όπου κυριαρχούν οι μικρές επιχειρήσεις, η κάθετη διαίρεση της παραγωγής κατά φάσεις, και τα δίκτυα συνεργασίας των επιχειρήσεων. Η ένταξη της χώρας στην ενιαία ευρωπαϊκή αγορά δε φαίνεται να επηρεάζει ριζικά τις επιχειρήσεις που συγκροτούν τον παραπάνω βιομηχανικό χώρο, καθώς πρόκειται για μονάδες που ήδη έχουν διεθνοποιηθεί, ενώ τα μη δασμολογικά εμπόδια¹⁰ δεν προσδιορίζουν αποφασιστικά τη δραστηριότητα τους.

4. Χωροταξία, τοπική αυτοοργάνωση και ανταγωνιστικότητα

Στη δεκαετία του 1980 ανατράπηκαν στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα οι τάσεις σύγκλισης που είχαν διαμορφωθεί νωρίτερα. Η θέση της Ελλάδος στην Κοινότητα επιδεινώθηκε και οι ελληνικές περιφέρειες, μαζί με πολλές περιφέρειες της νοτίου Ιταλίας, απέκλιναν από τον κοινοτικό μέσο όρο, τόσο στην οικονομική παραγωγή όσο και στην αγορά εργασίας. Βασικό αίτιο επιδείνωσης της ελληνικής θέσης είναι η δυσκολία μετάβασης σ' ένα υψηλότερο επίπεδο τεχνολογίας παραγωγής από αυτό που διαμορφώθηκε στη δεκαετία του 1960. Από εδώ απορρέουν οι αδυναμίες στα πεδία του κόστους παραγωγής, των αμοιβών εργασίας και της απασχόλησης.

Η γεωγραφία της ελληνικής στασιμότητας δεν είναι ομοιόμορφη. Η Ελλάδα εισέρχεται στο διεθνή ανταγωνισμό της ενιαίας αγοράς με μία σειρά διαφορετικών τοπικών συστημάτων, σε όρους προβλημάτων, δυναμισμού και προοπτικών:

- (1) Στο παραδοσιακό βιομηχανικό κέντρο, που είχε συγκροτηθεί στο Πολεοδομικό Συγκρότημα Αθηνών, κυριαρχούν τάσεις αποσυγκέντρωσης και έντασης των περιβαλλοντικών προβλημάτων. Η μακρόχρονη απουσία επενδύσεων σε βασικές αστικές υποδομές έχει οξύνει τα προβλήματα της καθημερινής

λειτουργίας των οικονομικών δραστηριοτήτων και του πληθυσμού.

- (2) Σε πολλές πόλεις της κεντρικής και νότιας Ελλάδας προέχουν οι τάσεις αποβιομηχάνισης. Οι επιχειρήσεις χάνουν σε ανταγωνισμό, έχει αρθεί ο κρατικός προστατευτισμός, καταλύονται μέρα με τη μέρα οι προνομακίες προσβάσεις στις κρατικές προμήθειες, εξαγορές και συγχωνεύσεις μεταφέρουν μερίδια της εσωτερικής αγοράς κάτω από τον έλεγχο μεγάλων πολυεθνικών.
- (3) Τα νησιά του Αιγαίου, του Ιονίου, και η Κρήτη δείχνουν δυναμισμό και αξιοποιούν εμπορικά τα μοναδικά συγκριτικά πλεονεκτήματα που προσφέρει το φυσικό περιβάλλον και η διαχρονική πολιτιστική παρουσία.
- (4) Στη βόρεια Ελλάδα έχει συγκροτηθεί ένα διεθνώς ανταγωνιστικό και δυναμικό βιομηχανικό σύμπλεγμα. Το νέο παραγωγικό σύμπλεγμα έδειξε ικανότητα διεθνοποίησης και προσαρμογής πολύ πριν από την επίσημη έναρξη του προγράμματος της ενιαίας αγοράς. Για τη χώρα αποτελεί ένα πόρο μοναδικό, τόσο για την είσοδο που προσφέρει στη παγκόσμια αγορά των βιομηχανικών προϊόντων, όσο και για την κατανόηση του είδους των παραγωγικών δραστηριοτήτων που μπορούν να αναπτυχθούν σε συνθήκες χαμηλής παραγωγικότητας και βαθμού οργάνωσης.

Οι δομές της ελληνικής ανάπτυξης εμφανίζονται χωρικά κατακεραμιωμένες και τοπικά διαφοροποιημένες. Στο πλαίσιο αυτό είναι εύλογο οι περιφερειακές και χωροταξικές πολιτικές, τα μεγάλα έργα και οι υποδομές, να ακολουθήσουν τις ιδιαίτερες απαιτήσεις των επιμέρους παραγωγικών συστημάτων: τις ανάγκες βιομηχανικής προσαρμογής στις περιοχές της αποβιομηχάνισης, του εκσυγχρονισμού βασικών υποδομών στα μεγάλα μητροπολιτικά κέντρα, τις ανάγκες προστασίας και διαφύλαξης των περιβαλλοντικών και πολιτιστικών πόρων του Αιγαίου, τις διεθνείς προσβάσεις του νέου βιομηχανικού χώρου της Β. Ελλάδος και τις ανάγκες του σε υποδομές νέου τύπου.

Η δεκαετία του 1990 δε χρειάζεται μια ομοιόμορφη "εθνική" χωροταξική πολιτική. Αντίθετα η εθνική χωροταξική πολιτική οφείλει να δομηθεί να συγκροτηθούν επιμέρους τοπικές και χωροταξικές πολιτικές που θα αντιμετωπίσουν τα προβλήματα προσαρμογής της ελληνικής ανάπτυξης στους σκληρούς ανταγωνισμούς της ενιαίας αγοράς. Ενοποιητικό στοιχείο των τοπικών πολιτικών μπορεί να είναι ένα εθνικό πλαίσιο αποκέντρωσης και αυτο-οργάνωσης των νομών της

χώρας, καθώς και το Ευρωπαϊκό πλαίσιο με τις πολιτικές συνοχής της Επιτροπής της Ε.Ε.

Δύο συγκλίνοντα προβλήματα χωροταξικής πολιτικής είναι αφενός η διαχείριση της κρίσης στις περιοχές της αποδιομηχάνισης, και αφετέρου η υποστήριξη του ανταγωνισμού στις περιοχές της νέας ανάπτυξης. Στα θέματα αυτά μπορούμε να διδαχθούμε από πολιτικές που ασκήθηκαν σε άλλες περιοχές της ενιαίας Ευρωπαϊκής αγοράς.

Οι στρατηγικές στήριξης της βιομηχανικής αναδιάρθρωσης και των νέων βιομηχανικών χώρων διαφέρουν ριζικά από τις μεταπολεμικές "συνταγές" της κεντρικά διευθυνόμενης χωροταξίας και περιφερειακού προγραμματισμού, που έδινε έμφαση στις υποδομές μεταφορών, στη κοινωνική κατοικία, και στα κίνητρα για την προσέλκυση επιχειρήσεων. Δύο κατευθύνσεις αποτελούν πλαίσιο για τις νέες πολιτικές αναδιάρθρωσης στην Ευρώπη. Αφενός, η ρύθμιση των νέων μορφών παραγωγής υπερβαίνει το πεδίο του εργοστασίου και αγκαλιάζει όλο το τοπικό παραγωγικό σύστημα. Αφετέρου, οι πολιτικές στήριξης της τοπικής ανταγωνιστικότητας επεδίωξαν τρεις μεγάλους στόχους: (1) να ενδυναμώσουν την ενδογενή αναπτυξιακή δυναμική, ισχυροποιώντας την τοπική βάση τεχνολογίας και αυξάνοντας τους δεσμούς έρευνας και βιομηχανίας, (2) να ενδυναμώσουν την εξωγενή αναπτυξιακή δυναμική, προσελκύοντας επιχειρήσεις και πόρους από άλλες περιοχές, επενδύσεις στην έρευνα, μεγάλες μονάδες υψηλής τεχνολογίας, (3) να αυξήσουν τη συνοχή του τοπικού παραγωγικού συστήματος, ενδυναμώνοντας τα δίκτυα τοπικής συνεργασίας και τις σταθερές και μακροπρόθεσμες σχέσεις ανάμεσα στους φορείς των οικονομικών δραστηριοτήτων. Τυπικές υποδομές που συνοδεύουν τις παραπάνω πολιτικές είναι τα τεχνολογικά πάρκα, τα κέντρα καινοτομίας, τα καλωδιακά δίκτυα, τα παρατηρητήρια και κέντρα πληροφόρησης, τα δίκτυα μεταφοράς τεχνολογίας, οι υπηρεσίες εξαγωγικής στήριξης, οι υποδομές επαγγελματικής επιμόρφωσης. Ο τρόπος που αξιοποιήθηκαν οι παραπάνω υποδομές εξαρτήθηκε από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και προβλήματα κάθε περιοχής, από τη δυνατότητα διατύπωσης στόχων και οραμάτων, από την ικανότητα συγκρότησης προγραμμάτων δράσης, συνεργασιών, και αξιοποίησης του πλαισίου χρηματοδότησης. Η πολιτική αποκέντρωση υπήρξε μια σημαντική συνιστώσα της διαχείρισης, όπως και οι θεσμοί αυτοοργάνωσης και δυνατότητας επιλεκτικών συμμαχιών μεταξύ των γεωγραφικών ενοτήτων.

Η άσκηση χωροταξικής πολιτικής στη βάση των δύο παραπάνω κατευθύνσεων, της *αποκεντρωμένης διαχείρισης* και της *ενίσχυσης της βιομηχανικής προσαρμογής & τοπικής ανταγωνιστικότητας*, μπορεί να ορίσει το πλαίσιο της χωροταξίας για τη δεκαετία του 1990. Στη κατεύθυνση αυτή, κεντρικό στοιχείο του νέου πλαισίου πρέπει να είναι η αυτο-οργάνωση ενός αναπτυξιακού και χωροταξικού προγράμματος σε κάθε νομό, και η επιδίωξη της διεθνούς ανταγωνιστικότητας του τοπικού συστήματος. Ένα τέτοιο πρόγραμμα οφείλει να περιέχει, κατά προτεραιότητα, "μέτρα" ενίσχυσης της προσαρμογής και ανταγωνιστικότητας του τοπικού παραγωγικού συστήματος, όπως:

- (1) Η ενίσχυση της τεχνολογικής ικανότητας (υποδομές έρευνας, μεταφοράς τεχνολογίας, κατάρτισης, επιχειρηματικών υπηρεσιών, πληροφορικής, τηλεματικής).
- (2) Η ενίσχυση της διεθνοποίησης (υποδομές εξαγωγικής στήριξης, προσέλκυσης επενδύσεων, διεθνείς συνδέσεις, προβολή).
- (3) Η ενίσχυση της τοπικής συνεργασίας και ολοκλήρωσης (δίκτυα, κοινές επιδιώξεις, συμμετοχικές μορφές παραγωγής).
- (4) Η ενίσχυση της ποιότητας (περιβάλλον, μορφή πόλεων, άρση κοινωνικού αποκλεισμού).

Μια νέα κατεύθυνση στη διαχείριση των υποδομών προκύπτει επίσης από δράσεις που συγκροτούνται ως έργα-θεσμοί και όχι ως απλά έργα υποδομής¹¹. Δεν αρκεί η υποδομή, πρέπει η υπηρεσία που παρέχει να βρίσκει τον αποδέκτη και να τον προτρέπει να τη χρησιμοποιήσει. Με την έννοια αυτή, η δράση δεν τελειώνει με την ολοκλήρωση του κατασκευαστικού μέρους, αλλά χρειάζεται μία συνεχής διαχείριση. Το θεσμικό μάλιστα μέρος, της συνεχούς και αναπροσαρμοζόμενης παροχής υπηρεσιών, μπορεί να είναι το σημαντικότερο και αποτελεσματικότερο μέρος της δράσης.

Αυτή η αντίληψη άσκησης χωροταξικής πολιτικής εμπεριέχει τη λογική της ενίσχυσης της ενδογενούς ανάπτυξης, που αποτελεί κύρια κατεύθυνση της περιφερειακής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης, επιτρέπει τη σύνδεση της χωροταξικής πολιτικής με τα προβλήματα της βιομηχανικής αναδιάρθρωσης, και παίρνει υπόψη του τον ανταγωνιστικό χαρακτήρα πολλών Κοινοτικών προγραμμάτων και πρωτοβουλιών. Όπως αναφέρθηκε, προϋποθέτει την αποκέντρωση, ως πολιτική εκπροσώπηση και κυρίως ως ικανότητα αυτο-οργάνωσης των τοπικών συστημάτων. Η τελευταία θα μπορούσε να εμφανισθεί είτε μέσα από παρεμβάσεις μιας διορατικής κεντρικής εξουσίας, είτε από το δυναμισμό των μονάδων και των φορέων που συγκροτούν τις επιμέρους τοπικές κοινωνίες.

Σημειώσεις

1. Στο άρθρο αυτό, η έννοια της χωροταξίας (και χωροταξικής πολιτικής) ορίζεται από την οργάνωση της χρήσης του εδάφους και των υποδομών μιας χώρας ή μιας περιφέρειας, σε αντιστοιχία με την δημογραφία, την οικονομική ανάπτυξη και τη χωροθέτηση των οικονομικών δραστηριοτήτων και του πληθυσμού. Η έννοια αυτή αντιστοιχεί στον τρόπο που η χωροταξία γίνεται κατανοητή στην Ευρωπαϊκή Ένωση και στα περισσότερα κράτη μέλη. Το κεντρικό, για παράδειγμα, κείμενο χωροταξίας της Ένωσης (Ευρώπη 2000: προοπτικές ανάπτυξης του κοινοτικού εδάφους) προβάλλει τη συνοχή δημογραφίας, οικονομικής ανάπτυξης και οργάνωσης του εδάφους, και εξετάζει καταρχή τη δημογραφία και τα πρότυπα παραγωγής και χωροθέτησης στη Κοινοτική Επικράτεια, και στη συνέχεια τα δίκτυα, το περιβάλλον, τις αστικές περιοχές, τις αγροτικές περιοχές, τις παραμεθόριες πόλεις, τις παράκτιες περιοχές και τα νησιά.

2. Οι περιοχές στόχου 1 περιλαμβάνουν το 21,2 % του πληθυσμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και αφορούν περιοχές με ακαθάριστο κατά κεφαλή εγχώριο προϊόν (σε μονάδες αγοραστικής δύναμης - PPS) μικρότερο του 75% του Κοινοτικού μέσου όρου (σύμφωνα με στοιχεία της περιόδου 1984-86).

3. Περιοχές στόχου 2 είναι περιοχές βιομηχανικής παρακμής, όπου (1) η ανεργία είναι μεγαλύτερη από το μέσο όρο της Κοινότητας, (2) η αναλογία των εργαζομένων στη βιομηχανία είναι τουλάχιστο ίσοδύναμη με το μέσο όρο της Κοινότητας, (3) η βιομηχανική απασχόληση μειώνεται.

4. Δύο, για παράδειγμα, περιοχές που εμφανίζονται ως δυναμικές ενδιάμεσες πόλεις στην παραπάνω εργασία των Βαϊού και Χατζημηχάλη, οι πόλεις του Αργινίου και της Καστοριάς, η εικόνα της άνθισης γρήγορα ανατρέπεται, καθώς στην περίοδο 1984-88 μειώθηκε η βιομηχανική απασχόληση, σημαντικός αριθμός επιχειρήσεων κήρυξε πτώχευση και έκλεισαν πολλές μεγάλες επιχειρήσεις. Ομοίως, ο νομός Κοζάνης που εμφάνισε ισχυρή αύξηση της μεταποίησης στην περίοδο 1984-88, πέρασε το 1991 στους προβληματικούς νομούς, με το φάσμα της ερήμωσης να πλανάται πάνω από τα εργοστάσια του.

5. Η μεταβολή της απασχόλησης αποτελεί ένα εποφαλή δείκτη του βιομηχανικού δυναμισμού, καθώς σε πολλές περιοχές η ανάπτυξη στηρίζεται στην αναβάθμιση του τεχνολογικού εξοπλισμού, σε εξορθολογισμό της παραγωγής και στη μείωση των θέσεων εργασίας. Πληρέστερη εικόνα της αποβιομηχάνισης - νεοεξβιομηχάνισης θα έδινε η συνεκτίμηση της μεταβολής του ΑΕΠ κατά νομό.

Εντούτοις, η σύνδεση της ελληνικής ανάπτυξης με κλάδους έντασης εργασίας συντηρεί για τη χρήση της απασχόλησης ως δείκτη βιομηχανικού δυναμισμού.

6. Ο εκσυγχρονισμός της ευρωπαϊκής βιομηχανίας επικεντρώνεται σήμερα στην υιοθέτηση νέων τεχνολογιών και τρόπων διαχείρισης των επιχειρήσεων, που κατά συνθήκη αφορούν:

- (i) την παραγωγή: μηχανές CNC, ειδικά workshop, μη ιεραρχικές σχέσεις στο εργοστάσιο,
- (ii) το προϊόν: μικρές σειρές, σύντομος κύκλος ζωής προϊόντων, κύκλοι ποιότητας, ολικός έλεγχος ποιότητας,
- (iii) τις δια-επιχειρησιακές σχέσεις: συστήματα παράδοσης Just-in-Time, παραγωγή σε δίκτυο, εξωτερίκευση υπηρεσιών, σταθερές σχέσεις προμηθευτών-παραγωγών,
- (iv) την απασχόληση: ευελξία στη απασχόληση, αναβάθμιση των ειδικεύσεων.

7. Η έννοια του νέου βιομηχανικού χώρου παραπέμπει στη χωρική συγκέντρωση βιομηχανικών μονάδων με ικανότητα καινοτομίας και ανταγωνιστικότητα στην πογκόσμια αγορά. Για τη δυναμική και τις στρατηγικές των νέων βιομηχανικών χώρων, βλ. Κομνηνός 1993.

8. Πρόκειται για ερευνητικό πρόγραμμα που εκπονήθηκε σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου του Munster. Αφορά 82 επιχειρήσεις της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης άνω των 10 απασχολούμενων, που αποτελούν το 35% του τοπικού παραγωγικού συστήματος. Βλ. Komninos, Lagopoulos, Sefertzi, Varsakelis (1994) *Single European Market and Regional Development in East Macedonia & Thrace*, Thessaloniki, AUT, και Hartmann M., Lienau C., Ridder M. (1994), *Single European Market and Regional Development in EMT*, report to VW-Stiftung, Munster.

9. Έννοια που αναπτύχθηκε από τον Alain Lipietz για να προσδιορίσει μορφές νεοεκβιομηχάνισης περιοχών και χωρών της περιφέρειας, όπου η αύξηση της παραγωγικότητας δεν συμβαδίζει με αντίστοιχη αύξηση των μισθών και της εσωτερικής αγοράς βιομηχανικών προϊόντων. Οι εξαγωγές κυριαρχούν και ξεπληρώνουν τα δάνεια της βιομηχανικής ανάπτυξης (Lipietz 1984).

10. Το πρόγραμμα της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Αγοράς (ΕΕΑ) επικεντρώνεται στην κατάργηση των μη δασμολογικών εμποδίων μεταξύ των κρατών της Ένωσης. Μη δασμολογικά εμπόδια υφίστανται σε ένα μεγάλο αριθμό διαδικασιών ανταλλαγής και διακίνησης εμπορευμάτων και υπηρεσιών. Το πρόγραμμα της ΕΕΑ προβλέπει:

- (1) την εξομοίωση των τεχνικών προδιαγραφών της βιομηχανικής παραγωγής,
- (2) την εξομοίωση των επιχειρήσεων της Ένωσης ως προς την πρόσβαση τους στις προμήθειες του δημoσίου, που ευνοούσαν τις εθνικές επιχειρήσεις,
- (3) την κατάργηση των διοικητικών και άλλων ελέγχων στα σύνορα, των καθυστερήσεων και του σχετικού κόστους που συνεπάγονται,
- (4) την εξομοίωση του ΦΠΑ,
- (5) την απελευθέρωση των αγορών κεφαλαίου και τη διεθνοποίηση της χρηματοδότησης.

11. Η έκθεση Bangemann περιγράφει ένα σύνολο νέων υποδομών που είναι κρίσιμες για την ανταγωνιστικότητα των ευρωπαϊκών επιχειρήσεων στην παγκόσμια αγορά. Μεταξύ τους περιλαμβάνονται η τηλεργασία, η τηλεκατάρτιση, τα δίκτυα μεταφοράς πληροφορίας, το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο, η τηλεαγορά, οι τηλεματικές υπηρεσίες για ΜΜΕ, η ηλεκτρονική διαχείριση των δικτύων μεταφοράς. Πρόκειται για υποδομές-υπηρεσίες που συνδυάζουν ένα hardware τμήμα με τη παροχή μιας υπηρεσίας.

Βιβλιογραφία

- Ανδρικοπούλου, Ε. (1990): "Βιομηχανικές δομές και τάσεις αναδιάρθρωσης στη δεκαετία του '80", *Τόπος Επιθεώρηση αστικών και περιφερειακών μελετών*, 1/90.
- Βαΐτσος, Κ. και Γιαννίσης, Τ. (1987): *Τεχνολογικός Μετασχηματισμός και Οικονομική Ανάπτυξη*. Αθήνα: Gutenberg.
- Βεργόπουλος, Κ. (1991): "Ελλάδα: Απολογισμός της Δεκαετίας του '80", δακτυλογραφημένο.
- CEC (1991): *The Regions in the 1990s. Fourth periodic report on the social and economic situation and development of the regions of the Community*. Brussel: DG for Regional Policy.
- Electra Press (1987 & 1992): *Η Ελληνική Οικονομία σε Αριθμούς*. Αθήνα.
- Επιλογή (1992): *Η Ελληνική Οικονομία. Οι εξελίξεις και προοπτικές για το 1992*. Αθήνα: Εκδόσεις Επιλογή.
- Επιλογή (1994): *Η Ελληνική Οικονομία. Οι εξελίξεις και προοπτικές για το 1994*. Αθήνα: Εκδόσεις Επιλογή.

- Επιτροπή των Ε.Κ. (1992): *Ευρώπη 2000: Προοπτικές ανάπτυξης του Κοινοτικού εδάφους*. Βρυξέλλες: Γενική Διεύθυνση Περιφερειακής Πολιτικής.
- Hadjimichalis, C. and Vaiou, D. (1987): "Changing patterns of uneven development and forms of social reproduction in Greece", *Space and Society*, Vol. 5., 319-333.
- IFO (1989): *An Empirical Assessment of Factors Shaping Regional Competitiveness in Problem Regions*. Munich: IFO Institut.
- Ιωακείμογλου, Η. και Μηλιός, Ι. (1988): "Η κρίση του ελληνικού καπιταλισμού στα τέλη της δεκαετίας του '80", *Θέσεις*, 28, σελ.29-53.
- Καυκαλίας, Γ. (1992): *Περιφερειακή Ανάπτυξη και Χωρική Ολοκλήρωση*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Komninos, N. (1992): "Les nouveaux espaces de croissance: La naissance des centres du développement postfordiste", *Espaces et Sociétés*, No 66-67, σσ. 217-232.
- Κομνηνός, Ν. (1993): *Τεχνολόγεις και Στρατηγικές Ανάπτυξης στην Ευρώπη*. Αθήνα: Gutenberg.
- Kratke, S. (1992): "Villes en mutation", *Espaces et Sociétés*, No 66-67, σσ. 39-69.
- Lash, C. and Urry, J. (1987): *The End of Organized Capitalism*. Cambridge: Polity.
- Λινάρδος-Φυλιόν, Π. (1988): "Εργατικές αμοιβές και πρότυπο συσσώρευσης", *Θέσεις*, 25, 115-128.
- Λινάρδος-Φυλιόν, Π. (1992): *Εργατικές Αμοιβές και Συσσώρευση του Κεφάλαιου στη Μεταπολεμική Ελλάδα*. Αθήνα: Εξάντας.
- Lipietz, A. (1984): "La mondialisation de la crise générale du Fordisme: 1967-1984", CEPREMAP, No 8413.
- Nam, C., Reuter, J. and Galli, A. (1991): *The Impact of 1992 and the Associated Legislation on the Less Favoured Regions of the European Community*. European Parliament, Directorate- General for Research.
- Offe, C. (1985): *Disorganized Capitalism*. Cambridge, Polity.
- Piore, M. and Sabel, C. (1984): *The Second Industrial Divide. Possibilities for prosperity*. New-York: Basic Books.
- Rothwell, R. (1982): "The role of technology in industrial change: implications for regional policy", *Regional Studies*, Vol. 16.